

RELIGIA MILITARILOR DIN DACIA ÎN EPOCA ROMANĂ TÂRZIE (SECOLELE III–IV dHr)

*Atalia Onițiu**

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Sociologie și Psihologie;
ataliastefanescu@yahoo.com

Abstract. Roman army religion is a complex phenomenon, and in order to understand it one should consider, among aspects referring to spiritual and cultic manifestations, the political and economical context of the religious life in different historical periods. For the second half of the IIIrd century and at the beginning of the IVth century, before the Edict from Milan, certain archaeological discoveries from the area of the Roman camps in Dacia (Roman lamps, inscriptions) suggest the presence of Christianity among the Roman soldiers, beside already classical pagan manifestations (inscriptions for Mithras, Azizus, Diana, Epona). Later on, when Christianity became the official religion of the state, the Roman army was an important source of spreading the new religion among the civilians.

Keywords: religion, Roman army, Christianity, inscription, martyr.

Religia militarilor în epoca romană reprezintă un fenomen complex, pentru înțelegerea căruia trebuie luate în considerare nu doar elemente de natură spirituală, dar și condițiile politice și economice din perioadele istorice, care constituie cadrul general al manifestărilor de cult ale armatei romane. În demersurile noastre anterioare asupra acestui subiect¹ ne concentram analiza asupra religiei militarilor din provincia Dacia bazându-ne pe materialul epigrafic și descoperirile arheologice cu caracter religios provenind din castrarele Daciei romane sau cu certitudine atribuite militarilor acestei provincii. Apreciam cu această ocazie că: “*religia militarilor prezintă la scara Imperiului o structură relativ unitară, constând din elemente comune pe care le putem regăsi în fiecare provincie. Mai apoi însă, fiecare provincie are particularitățile sale distincte, generate de contextul istorico-geografic sau socio-economic. Fiecare provincie este o entitate distinctă, iar armata romană se adaptează realităților din teritoriu inclusiv religios. (...) Dincolo de politica existentă pe plan religios, promovată de statul roman prin conducerea provincială, am putut observa că indivizii au și o viață religioasă proprie, desfășurată în castru sau așezările civile, odată ce obligațiile față de stat au fost îndeplinite*”².

¹ Ștefănescu, 2004; *Idem*, 2005; *Idem*, 2005a; *Idem*, 2005b; *Idem*, 2006; *Idem*, 2006a; *Idem*, 2006b; *Idem*, 2006c.

² Ștefănescu-Onițiu, 2009, p. 161-162.

O continuare a studierii acestui fenomen în a doua jumătate a secolului al III-lea (în special după retragerea administrației romane din provincie și în contextul controlului militar roman asupra zonei limesului dunărean) și la începutul secolului al IV-lea (oficializarea creștinismului marcând practic momentul din care religia statului, a civililor, a armatei ca instituție și a militarilor ca indivizi va ajunge la un punct de convergență) ni se pare oportună și chiar necesară.

La scara Imperiului Roman analiza acestui subiect nu este inedită³ (mai ales dacă avem în vedere problematica creștinismului în armata romană). Însă la scara (fostei) provincii Dacia un studiu dedicat în integralitate acestei teme nu cunoaștem până în prezent.

Din punct de vedere metodologic, pentru perioada în discuție (cu precădere după retragerea autorităților romane) nu mai dispunem de evidențe arheologice și epigrafice atât de consistente ca și cele din perioada provincială, dimpotrivă. O explicație pentru lipsa informațiilor de natură epigrafică a fost oferită în acest sens de către Dumitru TUDOR, care afirma, referitor la soldații cantonați în această perioadă în castrul de la *Sucidava* că „*pe lângă sărăcie, viața acestor soldați la marginile „barbariei” se remarcă și prin incultură. Deși cetatea are, cu întreruperi, o viață de două secole și jumătate, în afară de ștampilele aplicate oficial de comandant pe cărămizi, nici un alt monument epigrafic sau sculptural nu ne-a rămas de la ei*”⁴. Asupra acestei afirmații vom reveni.

Puținele evidențe cu caracter epigrafic sunt completate pentru perioada studiată de descoperiri arheologice, precum și de informații oferite de autori creștini. În ciuda numeroaselor controverse și semne de întrebare ridicate de acestea și a contestării caracterului creștin a numeroase categorii de obiecte descoperite în castre, acestea sunt singurele surse documentare de care dispunem și pe care vom încerca să le analizăm de o manieră obiectivă.

Religia militarilor cunoaște în perioada studiată un proces de profunde transformări, pentru înțelegerea și surprinderea cărora considerăm oportună identificarea a trei secvențe cronologice: perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului III până la retragerea aureliană (deși pentru majoritatea descoperirilor arheologice, exceptând inscripțiile cu date certe o atare încadrare cronologică este dificil, adeseori imposibil de realizat); perioada postaureliană până la Edictul de la Milano și perioada ulterioară anului 313.

Din ultimele decenii de stăpânire romană în Dacia datează cu siguranță un altar ridicat în *praetorium*-ul de la *Apulum* pentru Epona Augusta⁵ în timpul domniei comune a lui Trebonianus Gallus și Volusianus (251–253) și în sănătatea acestora. În timpul domniei lui Gallienus a fost ridicat la Pojejena altarul Dianei Augusta de către prefectul cohorței V Gallorum Q. Vibius Donatus, precum și altarul descoperit la Băile Herculanene, dedicat *Diis Magnis et Bonis Aesculapius et Hygiae* de către M. Aurelius

³ Shean, 2010; Jones, 2012; Irby-Massie, 1999.

⁴ Tudor, 1978, p. 444.

⁵ Löbuscher, 2001, p. 208.

Veteranus, *praefectus legionis XIII Geminae Galienianae*⁶. Epitetul Augusta aruncă o notă de oficialitate asupra gesturilor dedicanților.

O inscripție care a suscitat discuții mai ample a fost ridicată pentru Deus Azizus Bonus Puer Conservator. Este vorba despre o inscripție cu caracter oficial, ridicată la *Potaissa* pentru sănătatea împăraților Valerianus, Gallienus și a Cornелиei Salonina, respectiv pentru salvagardarea legiunii V Macedonica de către Donatus, prefect al legiunii, care, conform textului, *templum inceptum perfecit (256–258)*⁷. Această inscripție dovedește restabilirea situației după atacul carpilor⁸. Faptul că Donatus reface lucrările începute mai demult la templul lui Deus Azizus nu înseamnă că acesta este oriental⁹. Legiunea termină o acțiune începută de civili, pusă pe seama crizei secolului III. Alfred von Domaszewski l-a inclus pe Azizus între *dii militares*, ceea ce face ca acțiunea legiunii să devină una oficială¹⁰.

Cosmin Daniel MATEȘ apreciază posibilitatea ca inscripția de la *Potaissa* din anul 258 să aibă legătură cu persecuțiile împăratului Valerian din acel an: “*finalizarea lucrărilor la templul lui Azizus se constituie într-un act de loialism față de religia păgână, deoarece Donatus, ca membru al ordinului ecvestru, intra sub incidența acestui edict și trebuia să se ferească de bănuiala că ar fi creștin*”¹¹.

Considerăm că în acest moment o atare presupuziție nu este suficient de întemeiată. Din totalul de patru inscripții câte se cunosc până în prezent pentru Azizus în mediul militar al Daciei romane două provin de la *Potaissa*. Cea de-a doua inscripție se datorează lui C. Cassius Vitalis, centurion al legiunii V Macedonica Pia Constans, care pune un altar pentru Deo Forti Phoebus Apollini Parthico¹². Ambele inscripții sunt o dovadă a sincretismului dintre Azizus, luceafărul de dimineață, și Apollo. Bonus Puer Conservator este numele latin al divinității, în timp ce sub numele Deus Fortis Phoebus Apollo Parthicus se ascunde, în mod cert, Azizus. Nu credem că dedicanții ar fi avut origine orientală pentru faptul că se închinau unei divinități orientale. Datarea în sec. III a inscripțiilor, când Azizus devine un zeu foarte popular printre militari, este un argument în acest sens. De asemenea, apreciem că dacă gestul lui Donatus ar fi avut legătură cu persecuțiile împăratului Valerian, așa cum consideră C. Mateș, ar fi fost mult mai oportună adorarea unei divinități oficiale a statului, și nu a unui zeu popular al armatei, cu atât mai mult oriental. În plus, nu avem doar un altar, ci și o activitate edilitară a întregii unități conduse de Donatus, deci nu este un gest individual al unui creștin care astfel căuta o modalitate de a se disculpa.

Pătrunderea creștinismului în rândul soldaților romani încă din timpul provinciei este totuși o realitate pe care considerăm că trebuie să o acceptăm (nu fără argumente pertinente însă), în ciuda respingerii caracterului creștin a numeroase categorii

⁶ IDR, III/1, 10, 54.

⁷ Sanie, 1981, p. 55; Rusu-Pescaru, Alicu, 2000, nr. 27.

⁸ Bărbulescu, 1987, p. 30.

⁹ *Ibidem*, p. 79.

¹⁰ Rusu-Pescaru, Alicu, 2000, p. 134.

¹¹ Mateș, 2005, p. 84.

¹² Macrea, 1969, p. 194.

de obiecte. Astfel, în castele de la Gherla, Copăceni, *Micia* sunt menționate descoperiri de vase cu reprezentări de pești¹³, în timp ce în castele de la *Porolissum*, *Micia*, *Tibiscum*, *Cumidava* sunt cunoscute vase sau capace de vase cu semnul crucii incizat după ardere¹⁴. În castrul de la Ilișua s-a descoperit un opaiț care are pe fund incizat numele *VISE* și o cruce cu brațe egale¹⁵.

O piesă cu un caracter creștin greu de respins este opaițul descoperit la vest de *principia* castrului mare de la *Tibiscum*, într-un strat de dărâmătură datat la sfârșitul secolului II – epoca lui Septimius Severus, având bordura cu decor incizat sub forma unor cruci și triunghiuri, precum și o cruce în centrul bazinului, pe care Doina BENEĂ îl pune în legătură cu existența unor soldați creștini în castrul de la *Tibiscum* (recrutați în secolele II-III din Palmyra)¹⁶. Un opaiț similar ca factură, formă și decor a fost descoperit la *Aquae* (Cioroiul Nou), fără a se cunoaște exact contextul descoperirii. Doina BENEĂ susține posibilitatea ca cele două piese să provină din același atelier, eventual de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹⁷.

Manifestările creștine în mediul militar al provinciei Dacia sunt sporadice, dar în ciuda acestui fapt ele demonstrează că soldații romani au îmbrățișat și această religie, așa cum au făcut-o cu numeroase culte de origini diferite, față de care au manifestat o adorație individuală, personală, intimă.

Din perioada postaugusteană a fost datat binecunoscutul altar ridicat la *Drobeta* de către tribunul Lupus (din legiunea XIII Gemina cu sediul la *Ratiaria*¹⁸) pentru Iupiter cohortalis. Este vorba despre o reutilizare în epoca romană târzie a unui altar ridicat pentru *Gen(io) Ord(inis) Mun(icipii) H(adriani) D(robetae) de către Cn(aeus) Aem(i)lius, II vir I(ure) D(icundo), pontifex*¹⁹. Monumentul a fost răsturnat și inscripționat pe fața opusă cu litere rudimentare comparativ cu inscripția inițială. În opinia lui Mișu DAVIDESCU piesa se datează în perioada cuprinsă între domnia lui Aurelian și cea a lui Diocletian când cohorta dispare ca unitate²⁰, în timp ce Doina BENEĂ o datează între domnia lui Diocletian și Constantin cel Mare²¹. Un atare gest nu este nou în peisajul spiritual al lumii romane târzii. Astfel, Georgia IRBY-MASSIE menționează rededicarea în secolul IV, în Britannia, a unui monument pentru o divinitate celtică, lui Iuppiter Optimus Maximus, extrem de popular în acea perioadă²².

La momentul publicării sale de către Alexandru BĂRCĂCILĂ în anul 1934 altarul de la *Drobeta* era inedit. Redăm comentariul autorului pe care îl considerăm important pentru analiza noastră: “*este de dată târzie și de situație precară a Drubetei*

¹³ La *Micia*, din zona mormintelor de incinerare, provine și un opaiț cu doi pești stilizați dispuși pe capac (Benea, 2013, p. 276).

¹⁴ Gudea, Ghiurco, 2002, p. 191-195.

¹⁵ Itineanț, 2006, p. 82.

¹⁶ Benea, 1998, p. 72-74.

¹⁷ *Idem*, 2013, p. 276.

¹⁸ Toropu, 1976, p. 17-18.

¹⁹ Bărcăcilă, 1934, p. 81.

²⁰ Davidescu, 1980, p. 175.

²¹ Benea, 1999, p. 101.

²² Irby-Massie, 1998, p. 190.

și a întregii Dacii. La această concluziune ne duce atât caracterul literelor, care nu mai sunt săpate de un meșter lapicid, cum se găseau în vremurile bune ale Drubetei, precum și faptul întrebuițării de către un tribun militar, pentru un altar zeului suprem, a unui monument părăsit și degradat, pe care pentru a-l putea folosi a trebuit să-l răstoarne. Tribunul Lupus nu se gândește că face o impietate lăsând cu capul în jos geniul Drobeta, înfățișat pe cele două laturi ale monumentului. „Splendidissima colonia Drobeta” de odinioară era acum o ruină, carieră din care apărătorii imperiului, redus la granița Dunării, scoteau materiale pentru a reclădi cel puțin castrul distrus”²³.

Revenind la cuvintele lui D. Tudor amintite la începutul studiului nostru și corelându-le cu afirmația lui Al. Bărcăcilă, pe care o apreciem ca extrem de îndreptățită, suntem de părere că reutilizarea în epoca târzie a unor monumente, fie și votive, pentru refacerea unor construcții importante, caracterul mai mult decât lacunar al evidențelor epigrafice din această perioadă, ca și scrierea rudimentară pentru un tribun de legiune au legătură nu cu analfabetismul militarilor din această perioadă ci mai degrabă cu condiționări de natură economică.

Armata romană oscilează încă în această perioadă între păgânism și creștinism. Un exemplu elocvent în acest sens ne apare în fortificația romană târzie de la Hinova, din secolul IV, unde literatura menționează descoperirea a două reliefuri din piatră pentru Mithras și Pan, două statuete de bronz pentru Venus și un vas cu semnul crucii²⁴.

În contextul discuției de față nu putem să nu ne oprim și asupra cunoscutului *donarium* de la Gornea²⁵: *AGNA(m) / D(ono) D(edit) OPP(ius) / IUL(ianus) M(iles)*.

Ipozeza pe care am susținut-o era aceea că piesa este creștină. Sacrificiul mielului este mai aproape de creștinism decât de vreo divinitate păgână. Apoi, ca un argument pentru ipoteza noastră ar fi piesele cu caracter creștin identificate în edificiul de la Gornea (un opaiț cu chrismon, o ceașcă dacică lucrată cu mâna cu semnul crucii incizat pe fund), care au determinat pe Doina Benea să considere acest edificiu ca lăcaș de cult creștin²⁶. Dedicantul, un militar (fie din legiunea VII Claudia cu sediul la *Viminacium*, fie din *castellum-ul* de la Gornea care a funcționat aici în perioada tetraarhiei) ar fi putut frecventa acest lăcaș de cult creștin²⁷.

Ceea ce este însă mult mai important este faptul că ne aflăm în fața primei (și unice) – dacă acceptăm întregirea în forma propusă) “*mărturii (indirecte) de credință creștină*”²⁸ a unui militar pe teritoriul fostei provincii Dacia.

²³ Bărcăcilă, 1934, p. 83.

²⁴ Apud Benea, 1999, p. 101.

²⁵ *IDR*, III/1, 29; fragment de bronz (50 × 47 × 1 mm) descoperit în punctul “Căunița de Sus” cu ocazia cercetărilor din anii 1968–70, la o distanță de 60 m vest de o construcție presupusă a fi fost o villa rustica, împreună cu o monedă de la Gordian III.

²⁶ Benea, 1999, p. 117-119, idee lansată pentru prima dată de Nicolae VLASSA în 1982 (apud Bozu, 1983, p. 229).

²⁷ Ștefănescu, 1999-2000, p. 233.

²⁸ *Actele martirice*, p. 237-250.

Pătrunderea creștinismului în rândul armatei este atestată și de *Actele martirice* care menționează o serie de soldați romani creștini, la sfârșitul secolului III – începutul secolului IV. Chiar dacă nici unul dintre aceștia nu aparține provinciei Dacia, ci Moesiei Inferior, menționarea lor o considerăm oportună pentru orientarea religioasă a soldaților romani din această perioadă de timp. Astfel, la 20 noiembrie 304 ar fi fost martirizat Dasius, soldat în legiunea XI Claudia, care staționa la *Durostorum*, ca urmare a refuzului său de a participa la sărbătoarea Saturnaliilor și de a face sacrificii pentru cultul imperial²⁹. Tot la *Durostorum*, la 24 aprilie, sunt celebrați martirii Pasistrate și Valention, la rândul lor soldați în legiunea XI Claudia în timpul domniei lui Diocetian și Galerius (298), care s-au opus adorării cultului lui Apollo. Cu aceeași ocazie au mai fost martirizați soldații Marcian, Isihie, Nicandru și veteranul Iulius. Tot la *Durostorum*, în data de 18.06.362 (în timpul domniei lui Iulian Apostata), este amintit Sf. Mucenic Emilian, fiu al comandantului cetății – Sabbatianus, soldat în armata romană de la Dunăre, care a fost ars pe rug³⁰. În timpul Imperiului Roman au fost martirizați: 8 militari, 1 funcționar, 11 clerici, 82 agricultori și meseriași, 1 sclav³¹. O stelă funerară de la *Pesinunte* din Galatia³² îl menționează pe Aurelius Gaius din legiunea I Iovia Scythica de la *Noviodunum*, care a fost scos din armată înainte de anul 303 datorită faptului că era creștin.

După cum se afirmă și în cea mai recentă lucrare privind creștinismul în armata romană³³ și după cum reiese și din actele martirice, martirizarea soldaților creștini nu s-a datorat refuzului acestora de a lua parte la lupte (dimpotrivă, veteranul Iulius ar fi luat parte la 6 campanii), ci refuzului de a face sacrificii divinităților romane și cultului imperial.

De o mare importanță pentru înțelegerea fenomenului religiei militarilor în epoca romană târzie este inscripția descoperită la Salsovia, în Dobrogea, datată 18 noiembrie 322 (sau după alte surse în anii 322–323) (și aceasta reutilizează un monument funerar aparținând unor veterani din legiunea I Italica³⁴): *DEI SANCTIS SOLIS / SIMULACRUM CONSECR(atum) / DIE XIV KAL(endis) DECEMBR(ibus) / DEBET SINGULIS ANNII / IUSSO SACRO D(ominorum) N(ostrorum) / LICINI AUG(usti) ET LICINI CAES(aris) / TURE CEREIS ET PROFU / SIONIBUS EODEM DIE / A PRAEP(ositis) ET VEXILLAT(ionibus) / IN CAST(ris) SALSOVIENSIB(us) / AGENTIB(us) EXORARI / VAL(erius) ROMULUS V P DUX / SECUTUS IUSSIONEM / DESCRIBSIT*³⁵. Cosmin MATEȘ consideră că inscripția de la Salsovia are legătură cu persecutarea soldaților și ofițerilor care refuzau să se închine lui Sol³⁶. Doina BENEĂ apreciază că acest monument “*reflectă o stare de spirit ostilă creștinilor. (...) reprezintă*

²⁹ *Actele martirice*, p. 237-250.

³⁰ Itineanț, 2006, p. 115.

³¹ *Ibidem*, p. 135.

³² *AE*, 1981, 177.

³³ Shean, 2010.

³⁴ *IGLR*, nr. 271; Benea, Hica, 2004, p. 41.

³⁵ Apud Netzhammer, 2005, p. 15.

³⁶ Mateș, 2005, p. 83.

în *Scythia Minor* singurul document de reacție oficială în încercarea de revenire la cultele tradiționale. În cadrul acestora, desigur cultele lui Mithras și Sol erau singurele capabile în secolul IV să opună o rezistență declarată cultului creștin³⁷.

Cultul lui Mithras, în ciuda numărului mare de adepți pe care l-au avut, inclusiv în rândul armatei, nu a fost niciodată acceptat printre *dii militares*. Cât privește cultul zeului Sol, este recunoscut caracterul său oficial încă din timpul domniei împăratului Aurelian.

Valoarea documentară a inscripției de la Salsovia este incontestabilă. Însă în opinia noastră, dincolo de a vedea în acest text o declarație privind persecutarea creștinilor, din perspectiva religiei militarilor avem de-a face cu o manifestare firească a comandantului și a vexilației de la Salsovia, de conformism față de un ordin venit din partea împăratului. Pe plan religios prima îndatorire a armatei romane a fost, încă de la începuturile lui *Feriale Duranum*, față de religia oficială, a statului, a cărei expresie era calendarul, completat de reformele și deciziile împăraților. Acestea normau viața religioasă a armatei stabilind manifestările obligatorii pentru toți soldații, precum și divinitățile față de care aceștia trebuia să-și arate devoțiunea. Odată îndeplinite obligațiile față de acestea, manifestările religioase ale indivizilor erau acceptate și după caz tolerate.

Pentru ce a însemnat religia militarilor după edictul de la Milano în spațiul fostei provincii Dacia nu dispunem de evidențe epigrafice directe. Cu siguranță armata ca instituție s-a conformat politicii religioase a împăraților romani. Lucrările Doinei BENEĂ privitoare la desacralizarea monumentelor antice, inclusiv votive și reutilizarea lor la reconstrucția castrelor ar demonstra care era orientarea religioasă a militarilor în această perioadă (pro-creștină și anti-păgână)³⁸. Dan ISAC datează în schimb aceste reutilizări în a doua jumătate a secolului III dHr și nu le atribuie o semnificație religioasă, ci pur economică³⁹. În ciuda acestei controverse faptul că armata romană a dus la îndeplinire politica religioasă a statului roman este o certitudine, idee pe care o regăsim și în recenta lucrare a lui John SHEAN. Acesta chiar considera că armata a reprezentat instrumentul prin care s-a realizat răspândirea creștinismului, aceasta fiind treptat transformată dintr-o forță anti-creștină într-un instrument de luptă în favoarea creștinismului. Din moment ce împărații depindeau de loialitatea armatei, orice modificare a politicii religioase trebuia să beneficieze de asentimentul armatei. J. Shean opinează chiar că gestul lui Constantin cel Mare decurge din numărul tot mai mare de creștini din armată deja spre sfârșitul secolului III, care i-au impus împăratului recunoașterea oficială.

Religia militarilor în epoca romană târzie nu își modifică cu nimic structura față de perioada anterioară. Armata rămâne o instituție care servește, oficial și se conformează politicii religioase a împăraților, chiar dacă manifestările individuale ale soldaților sunt uneori complet diferite de linia oficială. Îndeplinirea îndatoririlor oficiale aduce tolerarea cultelor personale. Întregul proces de trecere de la păgânism la

³⁷ Benea, Hica, 2004, p. 41.

³⁸ *Ibidem*, 2004; Benea, 2004.

³⁹ Isac, 2009, p. 146.

creștinism ca religie oficială a Imperiului se regăsește așadar, cu toate sincopete, și în religia militarilor din epoca romană târzie.

BIBLIOGRAFIE

- Actele martirice*, București, 1997.
- Bărcăcilă, 1934 Al. BĂRCĂCILĂ, *Monumentele religioase ale Drubetei cu noi descoperiri arheologice*, În: *Arhivele Olteniei*, 71-73, 1934, p. 69-107.
- Benea, 1999 Doina BENEĂ, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV. Interferențe spirituale*, Ed. de Vest, Timișoara, 1999, 219 pg., ISBN 973-36-0321-X.
- Benea, 2004 Doina BENEĂ, *Edificiul de cult roman de la Praetorium (Mehadia)*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2004, 208 pg., ISBN 978-973-592-215-3.
- Benea, 2013 Doina BENEĂ, *Unele observații asupra vieții spirituale la cumpăna secolelor III-IV în sud-vestul Daciei*, În: *Cruce și misiune. Sfinții împărați Constantin și Elena, promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, Emilian POPESCU, Mihai Ovidiu CĂȚOI (eds), vol. I, Ed. Basilica, București, 2013, 528 pg., ISBN 978-606-8495-21-7; p. 271-302.
- Benea, Hica, 2004 Doina BENEĂ, Ioana HICA, *Damnatio memoriae în arhitectura romană târzie de la Dunărea de jos*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2004, 192 pg., ISBN 973-592-121-9.
- Berciu-Drăghicescu, Trofin, 2001 Adina BERCIU-DRĂGHICESCU, Liliana TROFIN, *Valori creștine la nordul Dunării în secolele II-XVI. Culegere de izvoare istorice*, Ed. Credis, București, 2001, 208 pg., ISBN 973-85171-0-0.
- Cadoux, 1919 C. John CADOUX, *The early Christian attitude to war*, London, Headley Bros. Publishers, 1919, 272 pg.
- Davidescu, 1980 Mișu DAVIDESCU, *Drobeta*, Ed. Scrisul Românesc, Craiova, 1980, 248 pg.
- Gudea, Ghiurco, 2002 Nicolae GUDEA, Ioan GHIURCO, *Din istoria creștinismului la români*, Ed. Napoca Star, Cluj-Napoca, 2002, 274 pg., ISBN 973-647-074-1.
- IDR *Inscripțiile Daciei Romane*, Ed. Academiei, București.
- IGLR *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XII descoperite în România*, Culese, traduse în românește, însoțite de indici și comentate de Emilian POPESCU, Ed. Academiei Republicii Socialiste Romania, București, 1976, 438 pg.
- Irby-Massie, 1999 Georgia L. IRBY-MASSIE, *Military religion in Roman Britain*, Mnemosyne Supplementum, 199, Brill, Leiden, 1999, xv + 387 pg., ISBN 90-04-10848-3.
- Isac, 2009 Dan ISAC, *Reparații și reconstrucții în castrele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p.Chr. O nouă analiză a fenomenului*, În: *Ephemeris Napocensis*, XVI-XVII, 2009, p. 131-163.
- Itineanț, 2006 Vasile ITINEANȚ, *Viața creștină la Dunărea de Jos (sec. IV-VI d.Hr.)*, Ed. Universității de Vest, Timișoara, 2006, 360 pg., ISBN 973-7608-90-9.
- Jones, 2012 Christopher JONES, *Christians in the Roman Army: Countering the Pacifist Narrative*, on line <http://riversfromeden.wordpress.com/2012/04/20/christians-in-the-roman-army-countering-the-pacifist-narrative/> (accesat 15.10.2016).
- Mateș, 2005 Cosmin Daniel MATEȘ, *Viața bisericească în sudul Dunării și relațiile cu nordul Dunării în secolele IV-VI p.Chr.*, Ed. Casa Corpului Didactic, Deva, 2005, 280 pg. + 20 hărți + 73 figuri, ISBN 973-87599-0-0.

- Netzhammer, 2005 Raymund NETZHAMMER, *Antichitățile creștine din Dobrogea*, În românește de George GUȚU, Ediție îngrijită de Alexandru BARNEA, Ed. Academiei române, București, 2005, XIX + 209 pg., ISBN 9732712074.
- Petts, 2003 David PETTS, *Christianity in Roman Britain*, Tempus, 2003, 189 pg., ISBN 0-7524-2540-4.
- Rusu, 1991 Mircea RUSU, *Paleocreștinismul în Dacia romană*, În: *Ephemeris Napocensis*, I, 1991, p. 81-112.
- Rusu-Pescaru, Alicu, 2000 Adriana RUSU-PESCARU, Dorin ALICU, *Templele romane din Dacia*, I, Acta Musei Devensis, Deva, 2000, 220 pg, ISBN 9730006458.
- Shean, 2010 John F. SHEAN, *Soldiering for God: Christianity and the Roman Army*, History of warfare, 61, Brill, Leiden, Netherlands, 2010, xviii + 452 pg., ISBN 9004187316.
- Ștefănescu, 2004 Atalia ȘTEFĂNESCU, *Religia militarilor din trupele auxiliare din Dacia Porolissensis*, În: *Acta Musei Porolissensis*, XXVI, 2004, p. 259-274.
- Ștefănescu, 2005 Atalia ȘTEFĂNESCU, *Some notes on the Oriental Cults in the Roman Army from Dacia*, În: *Banatica*, 17, 2005, p. 211-218.
- Ștefănescu, 2005a Atalia ȘTEFĂNESCU, *The religion of the soldiers in auxiliary camps of Dacia Superior. Social structure and ethnicity*”, În: *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies, Pecs, Hungary, September 2003*, Edited by VISY Zsolt, University of Pécs, Pécs, 2005, 1004 pg., ISBN 963642053X; p. 505-510.
- Ștefănescu, 2005b Atalia ȘTEFĂNESCU, *The religion of the soldiers from the legions in Roman Dacia. An epigraphic approach (I)*, În: *Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, Crișan V. MUȘEȚEANU, Mihai BĂRBULESCU, Doina BENEĂ (eds), Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2005, XI + 552 pg., ISBN 9737925696; p. 501-508.
- Ștefănescu, 2006 Atalia ȘTEFĂNESCU, *The Religion of the Soldiers from Dacia during the third Century*, În: *Dacia* (NS), 50, 2006, p. 267-274.
- Ștefănescu, 2006a Atalia ȘTEFĂNESCU, *Politica religioasă imperială în timpul împăraților Traian și Hadrian și religia militarilor din Dacia romană*, În: *Dacia Avgvsti Provincia. Crearea provinciei: actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României*, București, Eugen S. TEODOR, Ovidiu ȚENȚEA (eds), Muzeul Național de Istorie a României, Publicațiile Centrului de Studii Militare Române, 1, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2006, 492 pg., ISBN 978-973-8966-14-7; p. 305-310.
- Ștefănescu, 2006b Atalia ȘTEFĂNESCU, *The Dynasty of the Antonins and the Religion of the Soldiers in Roman Dacia*, În: *Simpozionul Internațional “Daci și romani. 1900 de ani de la Integrarea Daciei în Imperiul Roman”*, Timișoara, 24-26 martie 2006, Doina BENEĂ (ed), Universitatea de Vest Timișoara, Centrul de Studii de Istorie și Arheologie “Constantin Daicoviciu”, Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, 7, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2006, 252 pg.; p. 154-158.
- Ștefănescu, 2006c Atalia ȘTEFĂNESCU, *The Religion of the Legion XIII Gemina. Votive inscriptions extra fines provinciae Daciae*, În: *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Corneliu GAIU, Cristian GĂZDAC (eds), Biblioteca Muzeului Bistrița, Seria Historica, 12, Ed. Accent, Bistrița-

- Cluj-Napoca, 2006, 1048 pg., ISBN 973891500; p. 801-806.
- Ștefănescu-Onițiu, 2009 Atalia ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU, *Religia militarilor din Dacia romană*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2009, 263 pg., ISBN 978-973-592-220-7.
- Toropu, 1976 Octavian TOROPU, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică*, Ed. Scrisul românesc, Craiova, 1976, 268 pg.,
- Trofin, 2005 Liliana TROFIN, *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos în sec. IV-VIII*, București, 2005, 420 pg., ISBN 973-737-010-4.
- Tudor, 1978 Dumitru TUDOR, *Oltenia romană*, Ed. a IV-a revizuită și adăugită, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1978, 520 pg.
- Vornicescu, 1987 Nestor VORNICESCU, *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, București, 1987.
- Zugravu, 1995 Nelu ZUGRAVU, *Obiecte paleocreștine din Dobrogea, Dacia și alte teritorii romane. Privire comparativă*, În: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași*, XXXII, 1995, p. 1-23.
- Zugravu, 1997 Nelu ZUGRAVU, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997, 570 pg., ISBN 973-97996-8-X.